

SOLIQ XAVFINI BOSHQARISHDA AVTOMATLASHTIRILGAN QARORLARNING HUQUQIY ASOSLARI: XAVFLI SOLIQ TO‘LOVCHILARNI ANIQLASH VA SOLIQ TEKSHIRUVLARINI TASHKIL ETISH MASALALARI

Fayzullayeva Ruxshona Xayrullayevna

Toshkent davlat yuridik universiteti

Moliyaviy-huquqiy monitoring yo‘nalishi

magistratura talabasi

e-mail: fayzullayevaruxshona@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21884077>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tezisda soliq xavfini boshqarish, xavfli soliq to‘lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash hamda soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o‘tkazishning avtomatlashtirilgan qarorlarga asoslangan huquqiy mexanizmlari tahlil qilinadi. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 137-141-moddalarida mustahkamlangan soliq nazorati shakllari va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining «Soliq ma‘muriyatchiligi 3.0» konsepsiyasi asosida risk asosida tekshiruv obyektlarini tanlash mexanizmi o‘rganildi. Xorijiy sud amaliyoti (Buyuk Britaniya, Germaniya, Niderlandiya, Slovakiya) misolida avtomatlashtirilgan risk tizimlarini joriy etish uchun aniq vakolat beruvchi normaning zarurligi asoslab berilib, O‘zbekiston qonunchiligini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar. Soliq xavfini boshqarish, avtomatlashtirilgan qaror, xavfli soliq to‘lovchi, soliq tekshiruvi, risk asosida tanlash, vakolat asosi, algoritmik shaffoflik, Soliq ma‘muriyatchiligi 3.0 modeli.

Kirish. Zamonaviy soliq ma‘muriyatchiligida nazorat tizimi individual, tasodifiy tanlovga asoslangan an‘anaviy modeldan voz kechib, ma‘lumotlarga asoslangan, algoritmik risk tahliliga tayangan modelga o‘tmoqda. Bu jarayon O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 137-moddasida nazarda tutilgan soliq nazorati shakllari (kameral, sayyor va soliq auditi) hamda 139-moddada mustahkamlangan soliq organlarining axborot tizimlari orqali soliq xavfini tahlil qilish vakolati bilan bevosita bog‘liq. Amaliyotda ushbu normalar Davlat soliq qo‘mitasining integratsiyalashgan axborot tizimlari orqali soliq to‘lovchilarni risk darajasiga ko‘ra ajratishga xizmat qilmoqda [1].

Biroq risk asosida tekshiruv obyektlarini tanlash jarayonining qanday huquqiy asosga tayanishi, qaysi normativ hujjat bunga aniq vakolat berishi va soliq to‘lovchining bunday tasnifga e‘tiroz bildirish huquqi qanday amalga oshirilishi masalalari O‘zbekiston qonunchiligida hali batafsil tartibga solinmagan. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, aynan mana shu - vakolat asosining aniqligi - masalasi ko‘plab davlatlarda sud nizolarining markazida turibdi, bu esa ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda formal-yuridik metod O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi normalarini tahlil qilishda, qiyosiy-huquqiy tahlil xorijiy davlatlarning risk boshqaruvi tizimlari va sud amaliyotini o‘rganishda, tizimli yondashuv esa milliy va xalqaro tajribani yaxlit tizim sifatida baholashda qo‘llanildi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 137-moddasiga muvofiq, soliq nazorati soliq to‘lovchilarning majburiyatlarini bajarishini tekshirishga qaratilgan bo‘lib, kameral, sayyor va soliq auditlari shaklida amalga oshiriladi; 139-modda esa soliq organlarining axborot tizimlari orqali soliq xavfini tahlil qilish vakolatini mustahkamlaydi, bu esa avtomatlashtirilgan risk baholash tizimlarining milliy huquqiy asosini tashkil etadi [2]. 2015-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Elektron hukumat to‘g‘risida»gi qonun davlat organlariga, jumladan

solliq organlariga, axborot tizimlari orqali ma'lumotlarni qayta ishlash va avtomatlashtirilgan qarorlar qabul qilish huquqini beradi [3].

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining «Solliq ma'muriyatchiligi 3.0» konsepsiyasiga ko'ra, avtomatlashtirilgan risk tizimlari uch bosqichda ishlaydi: ma'lumotlarni yig'ish va integratsiya qilish; algoritmik tahlil va riskni baholash; tekshiruv obyektlarini avtomatik tanlash [4]. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, ushbu jarayonda algoritmik «og'ish» xavfi mavjud bo'lib, noto'g'ri yoki to'liq bo'lmagan ma'lumotlar asosida ayrim solliq to'lovchilar asossiz ravishda yuqori risk guruhiga kiritilishi mumkin.

Xorijiy sud amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatdiki, risk asosidagi avtomatlashtirilgan tekshiruv tizimlarining qonuniyligi, avvalambor, ularga aniq vakolat beruvchi normaning mavjudligiga bog'liq:

Davlat / ish	Normativ asos / holat	Huquqiy xulosa
Buyuk Britaniya (Marano v HMRC, 2021)	2020-yilgi Moliya qonuni 103-moddasidagi umumiy vakolat «Connect» tizimiga tayanib qaror qabul qilish uchun ishlatilgan	Sud umumiy vakolatni SI asosidagi avtomatlashtirilgan qarorlarga tatbiq etish uchun yetarli emas, deb topdi
Germaniya (AO §88(5))	Risk boshqaruvi tizimidan foydalanish qonun matnida to'g'ridan-to'g'ri va tor doirada belgilangan	Aniq va tor vakolat namunasi sifatida tan olindi, huquqiy nizolarga sabab bo'lmadi
Niderlandiya (SyRI ishi, 2020)	Firibgarlik xavfini aniqlovchi algoritmik tizim yashirin risk mezonlari asosida ishlagan	Sud tizimni Inson huquqlari bo'yicha Yevropa konvensiyasining 8-moddasiga zid deb topib, butunlay bekor qildi
Slovakiya (eKasa ishi, 2020)	Avtomatik ma'lumot qayta ishlash va SI algoritmlaridan foydalanish	Konstitutsiyaviy sud inson huquqlari va qonuniylik tamoyillariga zidlikni aniqladi
Buyuk Britaniya (2024, ijtimoiy nafaqa tizimi)	Avtomatlashtirilgan qaror asosida to'lovlarni to'xtatish va arizalarni saralash	Sudgacha murojaat orqali tizim qonuniyligi shubha ostiga olindi

Ushbu tajriba shuni ko'rsatadiki, umumiy - ya'ni sun'iy intellektni maxsus nazarda tutmagan - vakolat normalariga tayanish (Buyuk Britaniya misoli) huquqiy nizolarga olib kelsa, aksincha, Germaniya AO §88(5)-moddasidagi kabi tor va aniq vakolat normasi tizimning barqaror ishlashini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Solliq kodeksining 139-moddasi hozircha umumiy xarakterga ega bo'lib, u aynan avtomatlashtirilgan/algoritmik risk tahlilini alohida ko'rsatmaydi, bu esa kelajakda shunga o'xshash huquqiy noaniqlik xavfini tug'diradi.

O'zbekiston amaliyotida solliq organlari elektron hisob-fakturalar, bank operatsiyalari va bojxona ma'lumotlari asosida avtomatik risk baholash tizimlarini faol qo'llamoqda, natijada tekshiruv obyektlarini tanlash jarayoni inson omilini kamaytirgan holda avtomatlashtirilmoqda. Biroq Solliq kodeksida solliq to'lovchilarning tekshiruv natijalariga e'tiroz bildirish huquqi belgilangan bo'lsa-da, mazkur huquqning aynan algoritmik risk tasnifi sharoitida qanday amalga oshirilishi - ya'ni qaysi mezonlar asosida «xavfli solliq to'lovchi» toifasiga kiritilgani haqida tushuntirish olish huquqi - normativ jihatdan tartibga solinmagan [5].

Xulosa. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O‘zbekiston soliq tizimida avtomatlashtirilgan risk boshqaruvi instituti Soliq kodeksining 137, 139-moddalari hamda «Elektron hukumat to‘g‘risida»gi qonun bilan qisman huquqiy asoslangan, biroq bu normalar algoritmik risk tahlilini maxsus nazarda tutmaydi.

2. Xorijiy tajriba shuni tasdiqlaydi: risk asosidagi avtomatlashtirilgan tekshiruv tizimlariga umumiy - sun‘iy intellektni alohida nazarda tutmagan - vakolat normalariga tayanish huquqiy nizolarga olib keladi (Buyuk Britaniya), aksincha, tor va aniq vakolat normasi (Germaniya) tizimning huquqiy barqarorligini ta‘minlaydi.

3. Algoritmik shaffoflik va tushuntiriluvchanlikning yetishmasligi nafaqat texnik, balki konstitutsiyaviy-huquqiy muammo bo‘lib (Niderlandiya, Slovakiya misollari), u soliq to‘lovchining xavfli toifaga kiritilish sabablarini bilish huquqini bevosita cheklaydi.

4. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida soliq to‘lovchining tekshiruv natijalariga e‘tiroz bildirish huquqi mavjud bo‘lsa-da, uning algoritmik risk tasnifiga nisbatan qo‘llanilishi normativ jihatdan aniqlanmagan, bu esa amaliy jihatdan bu huquqni ishlamay qo‘yishga olib kelmoqda.

Takliflar. O‘zbekiston Respublikasi soliq xavfini boshqarish tizimida avtomatlashtirilgan qarorlarning huquqiy asoslarini mustahkamlash maqsadida quyidagilar taklif etiladi: Soliq kodeksining 139-moddasiga Germaniya AO §88(5)-moddasi namunasida soliq xavfini avtomatlashtirilgan/algoritmik tahlil qilish tushunchasini va uning qo‘llanilish chegaralarini aniq belgilovchi qo‘shimcha kiritish; soliq to‘lovchining «xavfli soliq to‘lovchi» toifasiga kiritilish mezonlari va ma‘lumot manbalari haqida tushuntirish olish huquqini Soliq kodeksining tegishli moddalarida alohida mustahkamlash; risk asosida tanlangan tekshiruvlar bo‘yicha onlayn e‘tiroz bildirish va uni ko‘rib chiqish muddatlarini belgilovchi tartib joriy etish; hamda Davlat soliq qo‘mitasi tizimida avtomatlashtirilgan risk baholash algoritmlari ustidan muntazam ichki audit mexanizmini yo‘lga qo‘yish.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (2020-yilgi tahrir), 137-141-moddalar. <https://lex.uz/docs/-4674902>
2. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, 139-modda. <https://lex.uz/docs/-4674902>
3. O‘zbekiston Respublikasining «Elektron hukumat to‘g‘risida»gi 395-sonli Qonuni (2015-yil 9-dekabr). <https://lex.uz/docs/-2833860>
4. OECD. Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance. OECD Publishing, 2004; OECD. Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration. OECD Publishing, 2020. <https://www.oecd.org/tax/>
5. European Parliament and Council of the European Union. General Data Protection Regulation (GDPR), Regulation (EU) 2016/679, Art. 22; Artificial Intelligence Act, Regulation (EU) 2024/1689, Art. 14.
6. Peter Marano v Commissioners for Her Majesty’s Revenue and Customs, England and Wales Court of Appeal (Civil Division), 2021 - talqin: Finance Act 2020, s. 103.
7. Federal Ministry of Finance (Germany). Fiscal Code (Abgabenordnung, AO), §88(5).
8. Rachovitsa A., Johann N. The human rights implications of the use of AI in the digital welfare state: Lessons learned from the Dutch SyRI case. Human Rights Law Review, 22(1), 2022. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngac010>
9. Constitutional Court of the Slovak Republic. Decision PL. ÚS 25/2019-117 (13 May 2020).

10. Work Rights Centre. Pre-action protocol letter to the UK Secretary of State for Work and Pensions (19 April 2024).